

Kan en Hasselhoppa hoppa baklänges?

Inledning

Essäns syfte är att beskriva ett platsbaserat konstnärligt gestaltungsprojekt och att följa processen och reflektera över ställningstaganden och de förhållningssätt som konstverket förhåller sig till plats och invånare i byn Hasselfors i Laxå kommun. Projektet genomfördes under åren 2019–2021. Jag har, även om jag är ytterst ansvarig för att gestaltungsarbetet genomförts försöka förhålla mig på ett armlängds avstånd och betrakta det på avstånd. Vår process hade fått stöd av Statens konstråd inom projektet Kunskapsnav offentlig konst, vilket innebar att de tillhandahöll processledare för arbetet. Redan efter de inledande workshoparna med boende i Hasselfors började projektet få ett eget liv som såg ut att få sin kraft ur jordmånen i byn. Kan begreppet Cultural Planning användas som beskrivning, och hur definieras det begreppet? Frågan om konstens autonomi kan belysas i sammanhanget. Beställaren, kommunen sätter uppdragets ramar om konstnärlig kvalitet men utöver det, krav på att verket ska platsspecifikt och framtaget i dialoger med lokalsamhället.

Jag avser också att göra jämförelser med olika forskare/författare, källor och referat för att i möjligaste mån ställa rättvisande jämförelser och hur begreppet Cultural Planning kan tolkas och framför allt relationen till begreppet kultur och konst. Hur berör begreppet armlängds avstånd metodiken? Det berör konstens demokratisering och konstens frihet och ett möjligt löfte om vidare frihet som Kim West diskuterar i sin artikel *En fri konst kräver ett fritt samhälle* i rapporten *Kritik av konstens frihet, en motrapport*¹. Cultural planning skulle kunna vara en sektorsövergripande metodik i linje med regeringen proposition *Politik för gestaltad livsmiljö*²

Jag kommer att ge mig på en essäistisk vandring genom historien, några exempel och sedan återvända till inledningen Hasselfors och hoppas då kunna knyta ihop tankegångarna.

Delaktighet och demokratisering

För att fånga de viktigaste momenten i en Cultural planning-process har Liz Gardiner vid organisationen Fablevision i Glasgow, med lång erfarenhet av ledning av Cultural planning-processer i Skottland tagit fram en kom ihåg-lista för att bättre kunna fånga de platsunika och kulturella resurserna som finns tillgängliga.

Är de boende inkluderade, involverade, engagerade och ges de möjlighet att kunna delta och ta ansvar?

Är kreativitet, konstnärer, en tydlig puls och en glädje närvarande i processens centrum?

Tar processen fram en berättelse – upptäcks egenart och särprägel?

Finns relationer på rätt nivå mellan nyckelaktörer och partnerskap?

Kännetecknas projektet av konstruktivitet snarare än av att det är instrumentellt?

Tas gräsrotsinitiativ tillvara och ges de stöd uppifrån?

*Ges processen möjlighet till långsiktighet?*³

¹ Kim West, *En fri konst kräver ett fritt samhälle: Kritik av konstens frihet, en motrapport* 1/21 Press (2022)

² Regeringen, *Politik för gestaltad livsmiljö* Prop. 2017/18:110

³ Liz Gardiner, *A cultural planning project. The check list* (2008)

En sådan checklista torde vara användbar inom de flesta områden där samverkan med civilsamhället är önskvärt. Utgångspunkten för projektet Hasselhoppa var just dessa men vi behöver fördjupa resonemanget för att se om vi nu i efterhand kan se om listan kan bockas av. Mer om metodiken i ett senare stycke.

Hasselhoppan

För vår egen del inleddes resan 2018 efter en kontakt med Statens konstråd och projektet Första gången – steget vidare för att Laxå kommun som tidigare inte alls arbetat med offentlig konstnärlig gestaltning. Ansvarig på Statens konstråd, Åsa Mårtensson såg vår ansats och vilja som intressan och vi blev inbjudna att delta i projektet. Det inledande resultatet arbetet blev bland annat en politiskt förankrad policy för offentlig konst och att kommunen tog beslut om att tillämpa 1%-regeln. Det väckte också ytterligare tankar om att låta konst och gestaltning få ett eget, autonomare liv och våga släppa makten efter det att det konstpolitiska programmet fastslagits. Statens konstråd ville då fördjupa samarbetet med Laxå och tillsammans med en ansvarig konstkonsult kunde våra tankar om ett platsbaserat gestaltungsarbete inledas. Det fanns under ingen del av projektet vare sig politiska uttryck, tyvärr heller inte någon större nyfikenhet på hur arbetet fortskred. Man kan säga att både allmänskulturen och allmänheten befann sig på fri fot. Jag valde också att lämna det mesta av det konstnärliga i projektansvaret till min kultursekreterare. Både av tidsmässiga skäl men definitivt av konstnärliga. Av goda skäl kände jag och känner en stor tillit både till person och till konstvetenskaplig kompetens. De konstnärer vi valt ut visade sig vara lyhörda och inkännande i den process de genomförde med de boende.

Mitt fokus blev att behålla och stärka den autonomi som redan inledningsvis nåtts. Det fanns ingen politisk inverkan på processen, mer än ett intresse för hur arbetet gick och hur det mottogs av de berörda Hasselforsborna. Jag positionerade mig i närheten av konstnärerna för att på enkelt sätt handha de ekonomiska frågorna och för att följa deras arbete. Mina kontakter i Hasselfors berörda hur medverkan fungerade och hur processen upplevdes. Innehåll och gestaltning tog jag givetvis del av men utan påverkan eller synpunkter.

Jag ville se om de teorier och den praktik jag sett och arbetat med kring Cultural Planning kunde omsättas och att processen och resultatet kunde ses som förankrat i såväl platsen som hos de som deltagit och att det vid färdigställandet kunde överföras som en gemensam överenskommelse och en förankrad del av den plats den skulle förmedla och representera. Det färdiga konstverket, Hasselhoppa är en i form av en enorm gräshoppa i stål och lärkträ. Tillräckligt stor för att dess mage rymmer en scen och en plats för picknick. Omgiven av en park med en gångstig med sittplatser och informationspelare om Hasselfors nu och då samt en utställningskub där förskolan Junibacken ställer ut och visar upp sina projekt och arbeten och utforskning. Hasselhoppa ska symbolisera vägen framåt och framtiden för bygden.

Cultural Planning

Cultural planning är ett svårfångat begrepp. Och tyvärr inte än getts någon bra översättning till svenska då vi i vårt språkbruk oftast använder begreppet kultur som utövande eller skapande av verk. Teorin som den utvecklats i Sverige, är det enligt min mening som det kommit att definieras som ett gestaltungsarbete för en plats men kanske inte alltid med den förankring eller ursprung som borde finnas för just den platsen. Begreppet *Genius Loci* används i sammanhanget. Ursprunget till begreppet är antikt och syftade på att platser hade en inneboende gud eller ande. Omformulerat används det för att beskriva den mening och identitet som samlas på en plats, bland annat genom kultur, miljön och det arkitektoniska uttrycket.⁴ Inom ramen för modern arkitekturteori har *Genius Loci* blivit en term med

⁴ Arkitekt.se <https://www.arkitekt.se/app/uploads/2014/05/Genus-Loci.pdf> (2023)

Vera Tomas Dahlberg 2023-08-22: Essä – Tjänstemannarollen i kommunal och regional förvaltning, armlängds avstånd och den offentliga konsten

specifik innebörd, framför allt genom en bok av den norske arkitekten Christian Norberg-Schultz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*⁵ från 1980. Norberg-Schultz menar att arkitekten ”hjälper” människan att bo genom att åskådliggöra Genius Loci då man skapar en plats. Genius Loci är något som konkretiseras och något ständigt närvarande som vi människor förvaltar där vi bygger bo.⁶

Det kan leda till hur vi ibland kan uppfatta en plats med kvaliteter utöver det vanliga. Enligt mitt menande så utgår en plats kvalitet ofta utifrån befintliga värden som identitet och autenticitet. Dessa skapas i formuleringen av en gemensam berättelse där alla kan vara delaktiga. Viktiga delar för upplevelsen är att platsen rymmer mänsklighet, funktionalitet, hållbarhet, skönhet, dimensionalitet och förankring. Den kulturella identiteten i ett grannskap (Community) innefattar såväl människorna med deras bakgrund, smak, riter, erfarenheter, mångfald, talanger som deras förväntningar på sin framtid. De faktiska kvaliteterna som är attraktiva för de boende i området. Cultural Planning som metodik uppmärksammar i första skedet de specifika lokala resurserna och sedan utvecklar en planering som grundar sig på dessa.

Sverige och historien

En handbok som kommit att bli spridd i Sverige är Kerstin Lundbergs och Christina Hjorts *Att fånga platsens själ Handbok i Cultural planning*⁷ sprunget ur arbetet i ett svenskt nätverk för Cultural planning. Handboken beskriver väl bakgrund till metodiken och den nio-stegsmodell som introducerades av Mercer. Metodiken spreds främst in Region Västra Götaland i projektet Fångad av platsens själ där flera kommuner deltog. Resultatet presenterades i en rapport *Fångad av platsens själ*⁸, av elva deltagande kommuner gick tre i mål enligt författarna. Tjörns kommun räknas som en av dem, och som också infört metodiken i kulturpolicies och i arbetet med översiktsplaner.

I Sverige har flera av de Cultural planning-projekt som genomförts haft sin utgångspunkt i den kommunala organisationen och till förhållandevis liten del knutits gentemot det civila samhället. Om detta görs för att det förenklar processen eller om det har att göra med andra faktorer – som brister i strukturer för samverkan eller bristande tillit – återstår att förklara. Metodiken har heller inte kunnat ges ett genomslag inom ramen för propositionen *Politik för gestaltad livsmiljö*⁹

Ett genomarbetat exempel från Sverige är processen inom Park Lek i Hallonbergen och Ör i Sundbybergs kommun för att få in deltagarnas perspektiv på den förtätningsplan som lades fram 2011¹⁰. Arbetet leddes av konstnären Kerstin Bergendahl, som arbetade med storskaliga interventioner och storskaliga deltagandeprojekt. Hon agerade som katalysator för att fånga in tankar om det offentliga rummet, gestaltning och sociala plattformar. Arbetet avslutades med en avslutande fas under 2013–2014, Park Lek Parlament som syftade till att kanalisera deltagarnas planer in i kommunala planer och strategier. Park Lek ledde till att kommunens ursprungliga planer omarbetades och en ny översiktsplan tillkom.

Ett annat är det arbete som genomfördes i Tjörns kommun, där Cultural planning tillämpas sedan 2009 är den kulturpolitiska strategin som gäller för 2014–2025. I det arbetet konsulterades Lia Ghilardi, en av de ledande inom Culture planning, för utbildning och

⁵ Christian Norberg-Schultz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* (1980)

⁶ Wikipedia https://sv.wikipedia.org/wiki/Genius_loci (2023)

⁷ Kerstin Lundberg, Christina Hjort, *Att fånga platsens själ Handbok i Cultural planning*⁷ SKL Kommentus media Stockholm (2010)

⁸ Christina Hjort, *Fångad av platsens själ* Fyrbodals kommunalförbund (2014)

⁹ Regeringen, *Politik för gestaltad livsmiljö* Prop. 2017/18:110

¹⁰ Kerstin Bergendahl, *Park Lek* <https://www.parklek.com/> (2010–2014)

Vera Tomas Dahlberg 2023-08-22: Essä – Tjänstemannarollen i kommunal och regional förvaltning, armlängds avstånd och den offentliga konsten

coachning Hennes arbete tillsammans med arkitekten Tinna Harding beskriver hon som *Learning by doing* i ett antal konkreta scenarier¹¹. En svårighet, menar Ghilardi, finns i att för hög grad ledas workshops ledda av konsulter, vilket gör att den egna praktiken kan bli lidande.

Utanför Sverige finns en lång tradition, praktik och forskning kring området. Ursprunget till begreppet torde kunna ledas till Patrick Geddes (1854–1932), biolog och samfundsforskare och med utgångspunkt i kulturen sammanfattade han platsutveckling med *Folk-work-place* och *Survey, then plan*. I betydelsen att om vi ska planera, inklusive de konstnärliga gestaltningarna måste det utgå ifrån platsen och de människor som lever och arbetar där. Frågor kring gestaltad livsmiljö torde legat Geddes nära. Han såg sig främst som sociolog och ett av hans centrala argument var att den fysiska geografin, marknadsekonomin och antropologin starkt relaterar till varandra.

Geddes lade stor vikt vid sociala observationer och till möjligheterna att omvandla dessa till praktik och lösningar för utveckling och förbättringar av livsmiljöer i såväl städer som på landsbygd.

Konst, gestaltad livsmiljö och Cultural planning

Ett av de problem som beskrivs av Jonna Bornemark kring Statens konstråds satsning Konst händer i hennes text *Maktens väggar och möjligheten att skapa det som ännu inte finns*¹² i rapporten *Perspektiv på konst händer* där hon studerat balansen, eller rättare obalansen i maktförhållandena mellan stat, innevånare och konstnärer och menar sammanfattningsvis att innevånarnas upplevelse var ett utifrån kommande och de som medverkat kände sig som ett alibi för en konstnärlig process som inte var deras.

Processen lyckas inte fånga det som i ett bredare, djupare och mer förankrat arbete möjligen bättre skulle ha kunnat göra. Min egen erfarenhet säger att om platsspecifika gestaltningsprojekt ska kunna anses förankrade behöver den *Genius loci* som Norberg-Schultz beskriver gestaltas och förmedlas.

Jag formulerade det på följande vis i Boverkets rapport *Attraktiva miljonprogramsområden: platskvalitet* med ökad delaktighet, där jag var medförfattare.

En stadsdels eller ett bostadsområdes kulturella identitet består av dess invånare; deras bakgrund, erfarenheter, traditioner, mångfald, företagande, talanger och förväntningar på framtiden. Här finns platsens kulturarv och andra naturliga eller byggda kvaliteter som upplevs som attraktiva för de boende i området. Cultural planning kräver en uppmärksamhet för dessa resurser som ett första steg och att strategier formuleras som grundar sig på dessa.

*Därför behöver inledningsvis en kartläggning göras, en s.k. Cultural mapping. I den fasen identifieras och beskrivs de områdesspecifika kulturella resurserna. Därefter byggs en strategi där potentiella resurser och möjliga steg är identifierade.*¹³

¹¹ Lia Ghilardi, <https://www.liaghilardi.com/projects/cultural-planning-training-tjorn/> (2023)

¹² Jonna Bornemark, *Maktens väggar och möjligheten att skapa det som ännu inte finns - Perspektiv på konst händer* Statens konstråd (2021)

¹³ Boverket, *Attraktiva miljonprogramsområden: platskvalitet med ökad delaktighet* Rapport 2015:20 (s 55)

Ser vi det generellt blir oftast konst och offentlig gestaltning något som adderas och som Mercer med flera beskrivit det antingen att på något vis täcka över sociala och ekonomiska missförhållanden, eller efter att den fysiska planeringen gjorts och då för att addera konstnärliga värden. Vanligt är också att koppla det till städers varumärkesarbete och utelämnar de relevanta värden och strukturer som finns. Det begrepp som också, och är mer förekommande är *Placemaking*, vilket jag ser som den icke-integrerade och icke-reflekterande varianten.

Självklart kan offentlig gestaltning i form av konst tillkomma utan de processer som Cultural planning ska ta hänsyn till. Men all god offentlig gestaltning kan behöva på något sätt relatera till den miljön och den historia den befinner sig i för att också kunna upplevas som relevant och genuin.

Åter till Hasselhoppan

Cultural planning, planering med kultur, inte för planering för kultur var det jag försökte förhålla mig till för att sedan återvända till Hasselfors och Hasselhoppan och den process som skedde där. Cultural planning finns även med i Laxå kommuns kulturplan som en del i kommunens plan för att öka eget välbefinnande och attraktivitet gentemot omvärlden.¹⁴ Hur Hasselforsborna kommer att förhålla sig till gestaltningen i framtiden får just framtiden utvisa. Blir den ett "vårdträd" med en berättelse som kan föras vidare? Tänkte vi som initierade projektet rätt? Hanterade konstnärerna arbetet på ett bra sätt? Det vet vi inte än.

Culture planning är en subtil metod, där lyhördheten är viktig. Så snart känslan att projekt är någon annans, kommunens eller konstnärens halkar det lätt fel. Marabouparken och Park Lek, Tjörn och översiktsplanen och Laxå kommun. Vi kanske får vänta och se, och låta andra betrakta det som skedde, tillsammans med de inblandade. Platsens kultur är i ständig förvandling. Såsom människor och kulturarv.

Hur gick det då med checklistan?

Är de boende inkluderade, involverade, engagerade och ges de möjlighet att kunna delta och ta ansvar?

Är kreativitet, konstnärer, en tydlig puls och en glädje närvarande i processens centrum?

Tar processen fram en berättelse – upptäcks egenart och särprägel?

Finns relationer på rätt nivå mellan nyckelaktörer och partnerskap?

Kännetecknas projektet av konstruktivitet snarare än av att det är instrumentellt?

Tas gräsrotsinitiativ tillvara och ges de stöd uppifrån?

*Ges processen möjlighet till långsiktighet?*¹⁵

Om jag själv blickar tillbaka kan jag nog säga att alla dessa punkter helt eller delvis är uppfyllda. De boende var i högsta grad involverade och deltog på flera sätt. Kreativitet, konstnärer och glädje fanns också på plats. Berättelsen, om Hasselfors dåtid, samtid och framtid var i högsta grad närvarande. Barnens berättelse infogades också. Nyckelaktörerna, konstnärer, hantverkare och byborna arbetade tätt ihop. Sett från min och kommunens sida stöttade vi processen och lät den pågå utifrån de lokala initiativen. Möjligheten till långsiktighet finns, hur det fortsätter är det något som just framtiden får utvisa.

¹⁴ Laxå kommun, *Kulturplan 2020–2024* (2019)

¹⁵ Liz Gardiner, (2008)

Bekräftas min bild av de medverkande konstnärerna Giovanna Aguirre och Lars Jonnson? De ger följande svar:

” Invånarna i Hasselfors var involverade från början av utvecklingen av projektet. I den första fasen deltog invånarna i en serie kreativa workshops (visuellt, skrivna och berättade) där man arbetade med idéer och önskemål om hur man skulle använda platsen och framför allt vilka komponenter som skulle vara lämpliga för en skulptur att äga rum på platsen. Resultatet sammanställdes till en rapport med en lista över krav som skulle vara ramar för den konstnär som tog uppdrag. I projektets genomförandefas var invånarna och ortens industri/företag involverade och aktivt delaktiga: som förmedlare av lokal information, och i kompletteringen av programmet kring skulpturen.”¹⁶

De pekar vidare på hur gräshoppans tillblivelse kommer ur en berättelse som upptäcker egenart och särprägel. Lokala relationer finns mellan aktörer och företag. De menar också att de lokala initiativen tas tillvara och stöds av oss ansvariga. Barnens och pedagogernas på förskolan Junibackens stora medverkan och uppbyggnaden av processen ger möjlighet till långsiktighet och de följer själva Hasselhoppans framtid.

En av byalagets främsta eldsjälar, Cristina Söderberg målar följande bild av processen:

” Vid uppstarten av ”Konstprojekt Nygatan” bjöds hasselforsborna in för att delta i projektet. Gensvaret från ortens invånare präglades lite av undran, ett visst mått av reservation men också av nyfikenhet och intresse. Att delta i ett konstprojekt var en ny erfarenhet för de flesta hasselforsbor och några backade efter att ha deltagit i första träffen. Att vara delaktig i ett processarbete lät alldeles för diffust och kanske lite ”skrämmande” för några. Om ingången för att delta är att ”jag vill vara med och rösta på några utvalda konstverk, i annat fall är jag inte intresserad”, så är det förståeligt att man kliver av. Hos andra väcktes nyfikenheten och lusten att vara med i arbetet. Flera delade med sig av en stor kunskap om orten och egna livsberättelser. Dåtid och nutid visualiserades och även framtiden med hjälp av fantasin. I mötet mellan deltagarna i projektgruppen skapades också mervärden i form av tillhörighet och ett tydliggörande av den lokala identiteten. En vision av ett konstverk kopplad till bruksorten Hasselfors historia började ta form, järn och trä var material som kändes rätt att använda. Konstnärsparet Lars Jonnson och Giovanna Aguirres förslag om en ”Hasselhoppan” antogs. Samarbetet med projektgruppen fortsatte under arbetets gång. I tillägg tillverkades också sittplatser och pelare med informationstavlor om Hasselfors placerade vid sidan av konstverket. I en av pelarna inrymdes förskolans ”utställningslokal”, som nu används flitigt av barnen. Responsen från barnen i förskolan var glädjande och fantasin flödade. Företag med anknytning till Hasselfors bjöds in och blev delaktiga i projektet. En modell av konstprojektet visades under sommaren 2021 vid Hasselfors torg i en tillfällig utställningslokal, även här medverkade förskolebarnen med egentillverkade konstverk. Ett komplicerat arbete vidtog för att tillverka ”Hasselhoppan”, där konstnärens vision och hantverkarens möjligheter ofta ställdes mot varandra, men löstes alltid genom stor smidighet, yrkesskicklighet och ett positivt samförstånd mellan parterna. Invigningsfesten av ”Konstprojekt Nygatan”, den 15 maj 2022, gick i delaktighetens tecken. ”Hasselhoppan”, en pigg uppstickare som är en del av den lokala identiteten.”¹⁷

¹⁶ Giovanna Aguirre, Lars Jonnson, Referat (Aug. 2023)

¹⁷ Cristina Söderberg, Referat (aug 2023)

Vera Tomas Dahlberg 2023-08-22: Essä – Tjänstemannarollen i kommunal och regional förvaltning, armlängds avstånd och den offentliga konsten

Kan vi om vi återvänder till Kim Wests resonemang kring konstens autonomi om den existerar? ”En autonom konst är konst vars inre bestämningar, vars formella och materiella konstruktion dominerar de yttre heteronoma bestämningarna. Det vill säga, vars form, vars inre immanenta logik kan förstås som mer grundläggande än logiken hos de yttre bestämningarna”¹⁸ Om den inre logiken, det vill säga om verket skapades ur den lokala kontexten och inte ur en yttre påverkan, kanske man kan säga att en möjlig frihet och autonomi fanns tillgänglig inom de förutsättningar som fanns för projektet.

Det lokala sammanhanget kan ha spelat roll för processen i Hasselfors. I Linda Kummels artikel *Gestaltad livsmiljö utanför storstaden*¹⁹ i rapporten *Livskvalitet i tid och rum*, sammanställd av Arkdes refererar arkitekten Tinna Harling och Nils Björling till betydelsen av den storlek på nätverk som vi generellt kan hålla koll på. Det rör sig om 100 till 150 personer, vänner, grannar, släkt och arbetskamrater. Byalaget i Hasselfors och människor i kring kan nog motsvara en sådan mängd vilket möjliggör att ett fungerande nätverk kan existera i det sammanhanget. Byalaget mobiliserar flera gånger årligen för olika typer av arrangemang som även lockar stor publik från andra orter. Jag tror att sammanhållningen spelade en stor roll och att Hasselhoppa kan symbolisera den och spela en roll för bilden av Hasselfors och dess innevånare.

En gräshoppa kan bara röra sig i en riktning – framåt, mot framtiden således. Precis som den symbolik bybor och konstnärerna kom fram till.

Invigning av Hasselhoppa 15 maj 2022. Barn från Junibackens förskola i Hasselfors

Foto VT Dahlberg

¹⁸ Kim West, s. 38

¹⁹ Linda Kummel, *Gestaltad livsmiljö utanför storstaden: Livskvalitet i tid och rum*, Arkdes Thinktank (2021)

Referenser och källor

- Bornemark Jonna, *Maktens väggar och möjligheten att skapa det som ännu inte finns: Perspektiv på Konst händer* Statens konstråd (2018)
- Boverket: *Attraktiva miljonprogramsområden: platskvalitet med ökad delaktighet* Rapport 2015:20
- Ghilardi Lia: *Culture at the Centre* National Cultural Planning Steering Group (2003)
- Gardiner Liz: *A Cultural Planning Project. The check list* (2008)
- Kummel Linda, *Gestaltad livsmiljö utanför storstaden: Livskvalitet i tid och rum*, Arkdes Thinktank (2021)
- Hjort Christina, *Fångad av platsens själ. Cultural planning laboratory. Ett tre-årigt projekt med elva kommuner i Västra Götaland*. Fyrbodals kommunalförbund (2014)
- Lundberg Kerstin, Christina Hjort, *Att fånga platsens själ Handbok i Cultural planning* SKL
- Mercer Colin, *Culture planning for urban development and creative cities* (2006)
- Norberg-Schulz Christian: *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* (1980)
- Kommentus media Stockholm (2010)
- Regeringen, *Politik för gestaltad livsmiljö* Prop. 2017/18:110
- West Kim, *En fri konst kräver ett fritt samhälle: Kritik av konstens frihet, en motrapport 1/21* Press (2022)

Länkar

- Arkitekt.se, <https://www.arkitekt.se/app/uploads/2014/05/Genus-Loci.pdf> (2023)
- Bergendahl Kerstin, *Park Lek* <https://www.parklek.com/> (2010–2014)
- Ghilardi Lia, <https://www.liaghilardi.com/projects/cultural-planning-training-tjorn/> (2023)
- Laxå kommun, Kulturplan 2020–2024
<https://kommun.laxa.se/download/18.1465150f16e0a3c5dd375851/1572432522072/Kulturplan%20för%20Laxå%20kommun%202020-2024.pdf> (2019)
- Wikipedia, https://sv.wikipedia.org/wiki/Genius_loci (2023)